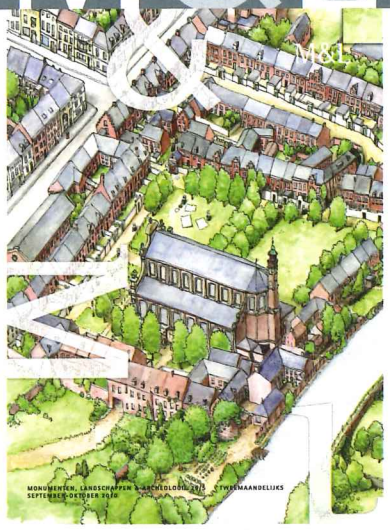
M&L

Tweemaandelijks tijdschrift
van het agentschap
Ruimte en Erfgoed

ISSN 0770-4948
29 jaargang Nr. 5
september-oktober 2010

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN EN ARCHEOLOGIE

Cover: Het Klein begijnhof of begijnhof Onze-Lieve-Vrouw ten Hoye, in Gent (tekening Joris Snaet)

Abonnements-voorwaarden 2010

België: 40 € (ook losse nummers verkrijgbaar voor 7 €).
CJP'ers betalen: 28 €
Buitenland: 65 €

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr. 091-2206040-95 van Monumenten & Landschappen, Phoenix-gebouw, Koning Albert II-laan 19 (bus 3), 1210 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 2010". U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.
E-mail: diane.torbeyns@rwo.vlaanderen.be

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Redactie

Ruimte en Erfgoed
Phoenix-gebouw
Koning Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel. 02-553 16 13 - Fax 02-553 16 05
E-mail: luc.tack@rwo.vlaanderen.be
Voorzitter: Luc Tack
Eindredactie: Marjan Buyle, Marcel M. Celis en Peter Van den Hove
Fotografie: Oswald Pauwels
Secretariaat: Diane Torbeyns

Internet

Website: www.onroerenderfgoed.be

Redactiecomité*

Ere-voorzitter: Edgard Goedleven
Ere-leden: Jo De Schepper, Hedwig Van Den Bossche, Suzanne Van Aerschot

Voorzitter: Luc Tack
Kernredactie: Marjan Buyle, Marcel M. Celis, Luc Tack, Herman Van den Bossche, Peter Van den Hove
Redactie: Anna Bergmans, Jo Braeken, Marc De Borgher, Rudy De Graef, Piet Geleyns, Jos Gijselinck, Catheline Metdepenninghen, Dieter Nuytten, Oswald Pauwels, Greet Plomteux, Paul Van den Bremt, Christine Vanthillo, Linda Wylleman

* Het redactiecomité is samengesteld uit erfgoedconsulenten van het agentschap Ruimte en Erfgoed, en erfgoedonderzoekers van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed

Advertentiewerving

J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: 050-34 86 27 - Gsm: 0496 90 60 19
Tel.: 050-36 25 89 - Fax: 050-37 33 64
E-mail: jancasier.brugge@telenet.be

Druk

Die Keure
Kleine Pathoekeweg 3, 8000 Brugge
Tel.: 050-47 12 72 - Fax: 050-34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

Ruimte en Erfgoed
Luc Tack
Phoenix-gebouw
Koning Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel.: 02-553 16 13 - Fax: 02-553 16 05

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Inhoud

6 UNESCO Werelderfgoed in Vlaanderen: een inleiding
Piet Geleyns

15 Vlaamse begijnhoven Werelderfgoed
Suzanne Van Aerschot-Van Haeverbeeck

23 De restauratie/renovatie van het Leuvense Groot Begijnhof (1963-1993), een laboratorium op wereldniveau
Suzanne Van Aerschot-Van Haeverbeeck

47 Onderhoud en restauratie in het Groot Begijnhof in Leuven in de periode 1999-2009/2010
Dieter Nuytten

57 Het Begijnhof van Herentals: herwaarderingsplan als uitgangspunt voor het beheer
Els Verbert

72 Het begijnhof Sint-Agnes van Sint-Truiden: een nieuwe studie
Thomas Coomans en Anna Bergmans

79 Summary

Thomas Coomans en
Anna Bergmans

HET BEGIJNHOF SINT-AGNES VAN SINT-TRUIDEN: EEN NIEUWE STUDIE

Begijnhofkerk Sint-Agnes (VIOE, foto K. Vandevorst, 2007)

Begijnhoven wekken met hun vele historische, spirituele en bouwkundige facetten sinds meer dan een eeuw de interesse van een breed publiek én van wetenschappers. De invalshoeken varieerden van romantisch en religieus tot sociaalhistorisch, architecturaal en stedenbouwkundig, kunsthistorisch, antropologisch en feministisch. De belangstelling manifesteerde zich zowel vanuit een wetenschappelijk als vanuit een toeristisch, economisch en identiteitsperspectief. Omwille van hun architecturale en stedenbouwkundige kwaliteiten en als enige getuigen van de begijnenbeweging, werden dertien Vlaamse begijnhoven in 1998 als UNESCO-werelderfgoed erkend. Dat bevestigde de groeiende belangstelling voor het thema. Deze erkenning berustte niet op grondig wetenschappelijk onderzoek dat de eigenheid van elk van deze belangrijke begijnhoven aantoonde. Eind 2008 verscheen als nummer 2 in de reeks* Relicta Monografieën *van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) de eerste wetenschappelijke monografie over de verschillende facetten van een begijnhof. Onderwerp van deze multidisciplinaire studie is het begijnhof Sint-Agnes van Sint-Truiden.

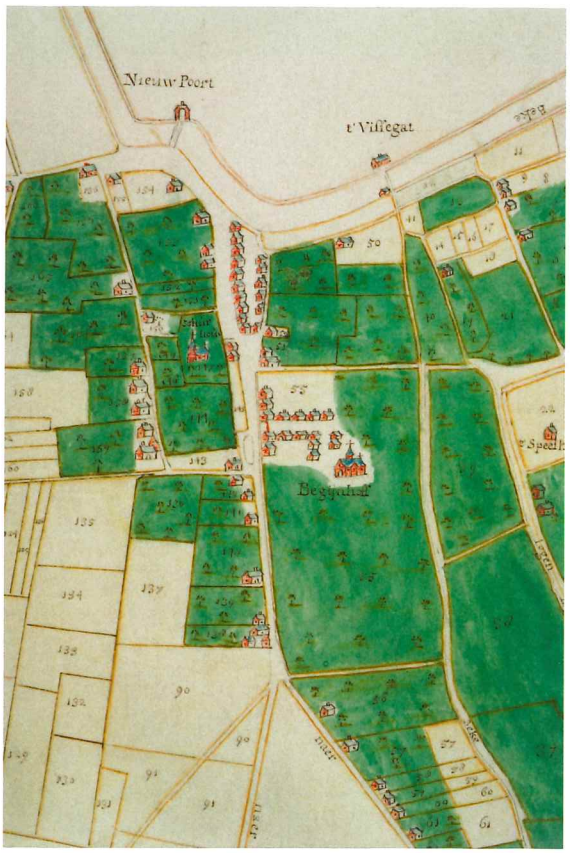
EIGENHEID

De meeste begijnhoven die als werelderfgoed werden erkend, danken hun faam aan de homogeniteit van de huizen die rond een plein zijn geschikt, met pittoreske straatjes waar het stedelijke rumoer niet doordringt, of aan de barokke praal van hun kerk.
De eigenheid van het begijnhof van Sint-Truiden ligt vooral in het unieke ensemble van muurschilderingen in de kerk. Zonder de toevallige ontdekking van deze schilderingen in 1860, zou de kerk het voortschrijdende verval niet overleefd hebben.
Op de valreep gered door de Vereniging van de Vrienden van het Begijnhof van Sint-Truiden, werd de kerk in 1933 beschermd. In 1935 werd ze een museum, als eerste in zijn soort in België. Het waren opnieuw de muurschilderingen die aan de basis lagen van de tweede restauratie van de kerk in de jaren '70 en van het ambitieuze museale project dat de provincie Limburg daar toen startte.

NIEUW ONDERZOEK

In het kader van het 'Masterplan voor de publieksgerichte ontsluiting van cultureel erfgoed in Limburgs Haspengouw' werden drie dominante thema's vooropgesteld: de vroegste geschiedenis (Tongeren), de religieuze cultuurgeschiedenis (Sint-Truiden) en het kastelenlandschap op het platteland.
Het onderzoeksproject waarvan de resultaten in 2008 boekvorm kregen werd opgestart in functie van die ontsluiting en is het werk van een multidisciplinair team.

In 2004 gaf de provincie Limburg de eerste aanzet door een fundamenteel onderzoek aan het KADOC (KULeuven) uit te besteden. Enerzijds moest het archieffonds van het begijnhof dat in het stadsarchief van Sint-Truiden bewaard is systematisch worden doorgepluisd. Anderzijds diende het kerkgebouw grondig bouwhistorisch te worden onderzocht en kon zelfs punctueel bodemonderzoek aan de buitenkant van de kerk verricht worden. Het resulteerde in een wetenschappelijk gefundeerd, rijk geïllustreerd werkschrift met veelzijdige informatie over het specifieke leven van de begijnen en over de architectuurgeschiedenis van de begijnhofkerk.
Dit werkschrift heeft als basis gediend voor een meerdelige publiekgerichte werking in het kader van de educatieve erfgoedtoeristische programmatie van de provincie Limburg. Een nieuwe en bevattelijke gids voor het begijnhof was hiervan het

◀ Topografische kaart van de bezittingen van de benedictijnenabdij Sint-Trudo in Sint-Truiden, door Lambrecht Warnouts, 1697
(Rijksarchief Hasselt, Archief van de abdij van Sint-Truiden, Register 271, p. 13)

eerste gedrukte resultaat. Het verdere onderzoek werd gecoördineerd en gedeeltelijk uitgevoerd door het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed en resulteerde in een wetenschappelijk boekproject waarbij elf auteurs betrokken werden. Naast het onderzoek van de archivalische en de iconografische bronnen vormden de materiële bronnen een belangrijk uitgangspunt. De gebouwen werden bouwhistorisch en kunsthistorisch onderzocht en verklaard.

ONTSTAAN EN ONTWIKKELING

Het begijnhof van Sint-Truiden ontstond in 1258 uit het samenbrengen van verschillende groepjes begijnen die verspreid leefden over de stad. Die stichting was het werk van Willem van Rijckel, abt van de benedictijnenabdij Sint-Trudo, die de begijnen een terrein aanbood buiten de stad en hen de spirituele en materiële middelen schonk die onmisbaar waren voor de ontwikkeling van het project.
Het begijnhof zou gedurende 540 jaar bestaan en beleefde – zoals de meeste instellingen – hoogte- en dieptepunten.
In 1798 maakte de Franse Revolutie een einde aan het begijnenproject: de goederen werden aangeslagen en verkocht. De huizen en de kerk, voortaan

Diepe dubbelhuizen nrs. 57-60, voorgevels na de restauratie (Provinciaal Centrum voor het Cultureel erfgoed, foto E. Daniëls, 2006)

privé-eigendom, bleven begijnen opvangen tot de laatste overleed in 1860. In 1928 werd het kerkgebouw onttrokken aan de eredienst.
Reeds werd aangegeven hoe bepalend de ontdekking van de muurschilderingen was voor het voortbestaan van de kerk. Zij vestigde in de 19de eeuw al de aandacht van kenners op een gebouwd geheel dat voordien veroordeeld leek, wegens een gebrek aan monumentaliteit, zijn bescheidenheid en zijn slechte toestand.

STRUCTUUR EN BEBOUWING

De kerk bevindt zich in het centrum van het begijnhof, waarvan topografie en structuur deel uitmaken van het begijnenproject. Het hof vormde oorspronkelijk een afgesloten wijk aan de rand van de stad. Het was toegankelijk via een poortgebouw en bestond uit huisjes en godshuizen en een infirmerie die volgens een precieze orde waren geschikt rond de kerk en het kerkhof. Zonder twijfel weerspiegelt de huidige topografie nog steeds de middeleeuwse structuur, maar de oudste huizen zijn niet ouder dan het begin van de 17de eeuw, of het moment waarop het versteningproces van de huizen begon.

In de bebouwing kan onderscheid gemaakt worden tussen de woonhuizen enerzijds en de functionele architectuur voor het beheer, de opleiding en de economische bedrijvigheid in het begijnhof anderzijds. De typologie van de woonhuizen onderscheidt breedhuizen van het enkelhuis- en dubbelhuistype, met of zonder verdieping, al naar gelang de middelen van de begijnen. In tegenstelling tot vele andere begijnhoven waren de huizen niet voorzien van voortuinen en waren de straatgevels oorspronkelijk gesloten, met doorgaans maar één toegang en weinig lichtopeningen. De huizen hadden daarentegen wel achtertuinen en de achtergevels waren ruim opengewerkt met ramen. Die introverte gerichtheid wordt geïnterpreteerd in het kader van de persoonlijke of gedeelde afzondering bij werk en gebed. Enkele huizen bewaren waardevolle onderdelen van hun oorspronkelijk interieur (trappen, schouwen, plafonds, vakwerkstructuur, enz.).

Godshuis van de heilige Drievuldigheid nr. 30, noordelijke kamer op de begane grond (Provinciaal Centrum voor het Cultureel erfgoed, foto E. Daniëls, 2006)

Markante gebouwen van de tweede categorie zijn de infirmerie en begijnhofwinning, het huis van de grootmeesteres met torentje (1619) en de kerk.

DE SINT-AGNESKERK: EEN NIEUWE BOUWGESCHIEDENIS

Op het eerste gezicht heeft de kerk weinig te bieden. Zonder markante stijlkenmerken, bouwsculptuur, homogene bouwmaterialen noch stenen gewelven doet ze eerder aan een schuur denken dan aan een kerk. Dat is de reden waarom zij nooit het voorwerp was van een architecturaal onderzoek. Een nauwgezette bouwhistorische analyse van het gebouw met inbegrip van dendrochronologisch onderzoek van het timmerwerk maakt het mogelijk om drie hoofdfasen in de bouw te onderscheiden en die te dateren in het midden van de 13de eeuw, in de eerste helft van de 14de eeuw en aan het begin van de 16de eeuw. Deze complexe bouwgeschiedenis verklaart het ongewone volume en de talrijke onregelmatigheden in het gebouw.

In tegenstelling tot andere begijnhoven die door het elan van de contrareformatie nieuwe kerken bouwden, stelde dat van Sint-Truiden zich tevreden met enkele barokke meubels en een gewit kerkinterieur. De befaamde muurschilderingen werden toen bedekt met een kalklaag, maar niet vernield.
Vooral vanaf de tweede helft van de 17de eeuw lieten de effecten van de contrareformatie zich voelen, zoals kan afgeleid worden uit het liturgische meubilair dat in de kerk werd geplaatst. Altaren, preekstoel, biechtstoelen, communiebank, tochtportaal, beelden en schilderijen transformeerden het middeleeuwse interieur in een coherent barok geheel. Er werd een klein orgel aan toegevoegd in 1646, dat vandaag, na de restauratie één van de oudste homogene orgels in werking is in Vlaanderen.
Het aantal graven in de kerk groeide alsmaar: priesters in het koor, rijke begijnen en hun lekenfamilies in het schip. Het liturgische meubilair, de beelden, de schilderijen en de gewaden zijn jammer genoeg grotendeels verspreid over verschillende bewaarplaatsen.

HET BEGIJNHOF NA DE BEGIJNEN

In 1798-99 werd het begijnhof verkocht en kwamen de kerk, de huizen en de omliggende weiden in handen van baron Michel-Laurent de Sélys-Lonchamp. Ook onder de volgende eigenaar Henri de Pitteurs (1762-1853) kon de kerk voor de eredienst gebruikt worden en werd het koor van de kerk ingericht als familiegrafkapel voor de eigenaars. De eerste wetenschappelijke publicatie over het begijnhof van Sint-Truiden verscheen in 1876, van de hand van historicus François Straven. In 1896 erfde Mathilde de Pitteurs-Hiégaerts de kerk en enkele huizen op het hof. Door geldgebrek raakte

▲ Begijnhofkerk Sint-Agnes, gezicht op het schip naar het koor (VIOE, foto K. Vandevorst, 2007)

de kerk steeds verder in verval en werd zij in 1928 ontwijd.

Ingevolge de wet van 7 augustus 1931 op het behoud van monumenten en landschappen, werd de begijnhofkerk als monument beschermd in 1933. De Vrienden van het Begijnhof kregen in 1934 de begijnhofkerk met inboedel en het omliggende terrein van Mathilde de Pitteurs-Hiégaerts. Onder leiding van stadsarchitect Guillaume Goovaerts werd een grondige restauratie uitgevoerd. Ook de muurschilderingen werden toen gerestaureerd door Cornelis Leegenhoek (1903-1971). De kerk diende voortaan als museumruimte en werd ingehuldigd op 7 juli 1935 met een prachtige tentoonstelling over 'Kerkschatten in Limburg'. Vanaf 1942 tot maart 1966 vond het astronomisch uurwerk van Kamiel Festraets een plaats in het schip van de kerk en trok jaarlijks duizenden bezoekers aan.
In 1970 werden de begijnhofkerk alsook enkele huizen op het hof eigendom van de provincie Limburg. Onmiddellijk werd een nieuwe restauratie van de kerk opgestart onder leiding van architect Piet Van Mechelen. Ook de schilderingen werden opnieuw geconserveerd vanaf 1972, onder de bezielende leiding van Michel Savko van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium.
Sinds 12 april 1974 zijn een dertigtal historische huizen als monument beschermd, en het geheel als stedelijk landschap. Van 1979 tot 1997 was de begijnhofkerk in gebruik als Provinciaal Museum voor Religieuze Kunst. In 1998 werd het begijnhof ingeschreven op de UNESCO lijst van het werelderfgoed. Ten slotte werd de bescherming als monument en als stadsgezicht nog uitgebreid in 2005.

DE MUURSCHILDERINGEN: GETUIGEN VAN SPIRITUALITEIT EN DEVOTIE

De fasering van de muurschilderingen kan verbonden worden met de bouw- en de inrichtingsfases van de kerk. De oudste schilderingen, met name de wijdingskruisen, dateren van de bouw van het oudste koor, in 1265. Zij werden aangebracht op de plaatsen waar de bisschop het kerkgebouw wijdde met chrisma.

Daarna volgt het decor dat begin 14de eeuw op de triomfboog en in het koor werd geschilderd, na de verhoging en de uitbreiding van het kerkgebouw rond 1295-1310. Naast een verdwenen voorstelling van het Laatste Oordeel op de triomfboog, was hier ook een heilige Christoffel afgebeeld, Maria Magdalena met Vera Icoon en de Kroning van Maria. Dit decor kan vooral mystiek geduid worden.

De derde groep schilderingen dateert van het tweede decennium van de 16de eeuw, na het herstel en de nieuwbouw van het schip van 1489 tot rond 1511. Dit derde decor werd op de pijlers van het schip aangebracht en toont het leven van Maria alsook verschillende vrouwelijke heiligen die geïnterpreteerd kunnen worden als rolmodellen voor de begijnen. Daarnaast hebben specifieke devoties tot de keuze van de voorstellingen geleid: de Heilige Hubertus, bisschop van Luik waarvan Sint-Truiden toen deel uitmaakte, en de stigmatisatie van de Heilige Franciscus van Assisi, een mystiek gebeuren dat de begijnen nauw aan het hart lag. Een voorstelling van De Jongeman en de Dood uit dezelfde periode, was bedoeld als een *memento mori,* een waarschuwing om deugdzaam te leven in het perspectief van een onverwachte dood.

Een vierde decor ten slotte, waarvan meerdere taferelen bewaard bleven, werd geschilderd op het einde van de 16de eeuw. Op dat ogenblik werd de iconografie verruimd en kwam er dus meer variatie in de voorstellingen.

GEBEDSPORTRETTEN

Archiefonderzoek heeft geen gegevens opgeleverd over de uitgaven voor de muurschilderingen. Dat is niet vreemd wanneer de voorstellingen in persoonlijke opdracht werden uitgevoerd. Opvallend is dat bij vele taferelen in het schip in de benedenhoeken kleine figuurtjes zijn afgebeeld in de meest nederige positie, namelijk geknield. Verschillende geknielde personages zijn door hun kledij duidelijk als begijnen te identificeren, maar er komen ook enkele anders voorgestelde personen voor, mannen en vrouwen. Ze vouwen allemaal biddend de handen en dit type voorstelling wordt dan ook 'gebedsportret' genoemd. Het is meer dan waarschijnlijk dat het gaat om de opdrachtgevers van de taferelen. Zij hebben de schilder dus betaald. Aangenomen wordt dat dit gebeurde om een gelofte in te lossen of juist in de hoop op steun in de toekomst en vooral na de dood. De gebedsportretten strekten ook tot voorbeeld om giften te doen waarmee het kerkinterieur verfraaid kon worden. Als er individuele heiligen op het tafereel zijn uitgebeeld – met name Ursula, Cecilia, Odila, Genoveva, Goedele, Dymphna, Gertrudis, Maria Magdalena, Agatha,

◀ De Heilige Maria Magdalena; links onderaan knielen twee biddende begijnen (VIOE, foto K. Vandevorst, 2007)

enz.–, gaat het vaak om naamheiligen die de patroon- of beschermheilige waren van de geportretteerde en knielende opdrachtgever. Maar in het geval van de begijnhofkerk bestaat hierover geen concrete informatie. Hoewel er enkele namen van 16de-eeuwse begijnen bekend zijn, kunnen die niet met de gebedsportretten verbonden worden. Belangrijk om weten is dat het overwegend begijnen waren die opdracht gaven voor de muurschilderingen. Die zijn aldus een unieke bron van de begijnenspiritualiteit en devotie.

INTERNATIONALE ERKENNING

De historische en kunsthistorische waardering van het Truiense begijnhof mondde in 1998 uit in de inschrijving onder de Vlaamse begijnhoven op de UNESCO-werelderfgoedlijst. Deze erkenning was in het bijzonder te danken aan de inspanningen van de Vrienden van het Begijnhof van Sint-Truiden en aan de provincie Limburg. In het inschrijvingsdossier wordt het belang van de kerk onderstreept, het feit dat het begijnhof nooit werd opgenomen in de uitbreiding van de stad en dat het bovendien haar hoeve heeft behouden.

In 2003-2004 werd het plein rondom de kerk heraangelegd door Jozef Legrand. Het ontwerp refereert op indringende wijze aan het vroegere kerkhof.

Toch schijnt de toekomst van het kerkgebouw op dit ogenblik opnieuw onzeker te zijn. De kosten voor onderhoud en restauratie betekenen een zware financiële last voor de provincie Limburg die andere prioriteiten blijkt te hebben.

BIBLIOGRAFIE

COOMANS TH. en BERGMANS A. (ed.), *In zuiverheid leven. Het begijnhof Sint-Agnes in Sint-Truiden. Het hof, de kerk, de muurschilderingen (Relicta Monografieën, 2),* Brussel, 2008, 479 p. (met uitgebreide bibliografie); BERGMANS A., COOMANS TH., DREESEN R., LAENEN M. en VAN HERCK H., *Het hof van Sint-Agnes. Bezoekersgids voor het begijnhof van Sint-Truiden en zijn kerk,* Hasselt, 2008, 184 p.

Thomas Coomans doceert de vakken architectuurgeschiedenis, bouwhistorie en monumentenzorg aan de Vrije Universiteit Brussel. Het boekproject van het begijnhof van Sint-Truiden maakte deel uit van zijn onderzoekscontracten aan het KADOC, Katholieke Universiteit Leuven, en aan het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed.
Anna Bergmans doceert het vakgebied Historisch Interieur & Kunstnijverheid aan de Universiteit Gent en is erfgoedonderzoekster in het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed.

M&L

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN & ARCHEOLOGIE 29/5 TWEEMAANDELIJKS
SEPTEMBER-OKTOBER 2010